

Акад. Драгутин Лековић

ОБОДСКО-ЦЕТИЊСКА ШТАМПАРИЈА — ГРАНДИОЗНА ВЕРТИКАЛА ЦРНОГОРСКЕ ДУХОВНОСТИ*

Историјске појаве и збивања се редовно осветљавају и објашњавају историографски, тј. применом историографских метода, што је у духу саме историјске науке. Међутим, ма колико историографска објашњења ободско-цетињске штампарије била легитимна, она ипак нису довољна, јер више специфицирају и индивидуализирају него тотализирају. Она, у одређеној мери, запостављају глобални приступ и становиште тоталитета. Зато се она морају допунити, а делимично и превладати, филозофско--историјским приступом. Особеност овог филозофско-историјског приступа састоји се у томе што појединачно — поједини феномен и историјски догађај — посматра не само у његовој специфичној одређености него и у непосредној вези са посебним и са општим, што не само историзира и индивидуализира него и што истражује процес тотализације и што тотализира.

Пошто се ободско-цетињска штампарија раније и сада — а тако је било и у главном реферату на јубиларној јануарској прослави на Цетињу — објашњавала историографски, ми ћемо покушати да је сагледамо, објаснимо и оценимо филозофско-историјским приступом и са филозофско-историјског становишта. То значи да ће категорија *тоталитета* и *процеса тотализације* историје бити главни мисаони инструментариј разматрања нашег предмета.

I

Логика сваке историје, па и ондашње црногорске, јесте логика тотализације животних елемената друштва. А, животни е-

---

* Саопштење поднесено на научном скупу *Пет вјекова Октоиха* — Цетиње, 24—26. септембра 1994.

лементи сваког народа, који ствара своју историју, а тиме и саме његове историје, јесу материјални, дакле, технолошки и економски, социјално-политички и духовни, што значи филозофски, научни и литерарно-уметнички. Однос тих елемената није константан, тј. чврсто фиксиран, нити једном заувек дат, већ варира саобразно динамици самог историјског тока, приоритетности проблема које историја поставља на дневни ред, као и снази утицаја који поједини елеменат има у решавању отворених историјских проблема.

Културна наградња, уопште, и духовни свет, посебно, много више одступају од економске основе друштва неголи што теку паралелно с њом. Економски развитак је — у крајњој инстанци — претпоставка и реална основа друштвеног живота и у том својству је *определујући* фактор осталих елемената друштвено-историјског кретања. Али, људска инвентивност и креативност су *пројектни* и *антиципативни* и, самим тим, *одлучујући* чинилац друштвених збивања и историјског кретања.

Креативност челника — истакнутих владара, политичких прегалаца и културних стваралаца — чини да се духовни и културни живот земље не само одвија у несразмери са њеним економским развитком и економским потенцијама него и да знатно истрчава испред економског нивоа њеног развитка. Благодареди тој инвентивности и креативности актера, мале и заостале земље могу да, на плану духовног и културног живота, претичу много веће и развијеније земље. Оне то постижу захваљујући томе што њихови државници и духовни ствараоци о будућности своје земље и народа резонују полазећи од достигнућа развијених народа и што се непосредно користе достигнућима тих развијених земаља и народа. Таква је — уопштено говорећи — логика сваке тотализације историје.

Нас овом приликом интересује тотализација модерне историје, јер је она у непосредној вези са нашим предметом. У ствари, тотализација европске историје не само претходи појави ободско-цетињске штампарије него — у одређеном смислу — представља и њену опште-историјску основу и битну претпоставку. Зато ћемо њу укратко и осветлити.

Модерна тотализација европске историје започела је *Хуманизмом* и *Ренесансом*. Она је непосредно везана за премештање економске активности са села у град, настанком градова и појавом грађанства. Она је непосредни израз значајног убрзања светске историје. Она означава и радикално мењање смера историје.

За поменућу тотализацију европске историје карактеристично је мање-више *паралелно* развијање свих конститутивних елемената историјског кретања — материјалних тј, техничко-производних, социјалних, политичких и идејних. Ти елементи су били међусобно повезани и узајамно су се допуњавали.

Оно што нововековну европску тотализацију најбитније карактерише јесте рађање једне *нове духовности* као полуге целокупног даљег друштвено-историјског развитака. Та духовност означила је потискивање теологије, рехабилитацију природе и човека, афирмацију наука и емпиријских знања, окретање филозофије наукама и истицање значаја занња и образовања. Знање се идентификује са светлошћу, а незнање са мраком. Људска моћ се не само везује за науку него се и непосредно идентификује са науком. „Scientia et potentia humana in idem coincidunt“, нагласио је један од значајних актера који је много допринео рађању те нове духовности — енглески филозоф Френсис Бекон. Знање је, по Бекону, и битни показатељ човекових моћи. „Quantum scimus. tantum possimus“.

Нова духовност, која настаје поменутом тотализацијом, означава такође и снажно уметничко доживљавање света и изразиту афирмацију човека на плану литерарно-уметничког стваралаштва.

Трећа особеност поменуте тотализације је десакранизација човековог живота, афирмација овоземаљског живота и валоризација његових профаних и интимних садржаја.

Као што се види, тотализација историје означила је настанак новог типа друштва, новог односа према природи и новог статуса саме природе, новог схватања човека, нову духовност и нови духовни универзум.

Појави ободско-цетињске штампарије претходила је не само тотализација европске него — у одређеном смислу — и тотализација светске историје. Непуне две године пре почетка рада штампарије дошло је до открића новог континента — Америке. То је била не само тотализација земљиног шара него и привредна, економска, саобраћајна и уопште цивилизацијска тотализација. То је било и значајно употпуњавање и убрзавање светске историје. То употпуњавање и убрзање историје осетило се не само у европским оквирима него је запљуснуло и медитеранске регије, укључујући и ове наше.

У односу на развијене медитеранске регије и западне земље у целини Црна Гора је била знатно заостала. Отуда је и тотализација њене историје морала бити специфична. За разлику од ренесансне и каснијих тотализација, чији су конститутивни елементи углавном текли наредом, у Црној Гори они нису били истовремено дати. Материјално-економска основа није била тако развијена да створи потребне објективне услове за појаву штампарије и виших облика духовности. Поред тога, у Црној Гори није постојало грађанство које би било носилац једног великог и радикалног духовног препорода. Зато је историјска тотализација морала бити специфична.

Специфичност тотализације црногорске историје састоји се, најпре, у томе што су овде политички и идејни подстрекци и

побуде били не само примарнији него и делатнији од чисто економских и осцијалних. Затим, овде се тотализација историје и рађање нове духовности нису одвијали у знаку потискивања религије него је реалитија остала да и даље важи као највиша форма духовности, јер је била битно народносна.

Упркос поменутиим специфичностима, црногорска духовност — као што ћемо видети — није ишла по страни од ренесансних токова. Поред дисконтинуитета са Ренесансом, она је — у одређеној мери — одржавала и континуитет са Ренесансом. То, као што ћемо видети, показује и сама појава штампарије.

Чиме се објашњава настанак штампарије у неадекватним опште-историјским и социјално-политичким црногорским условима? И шта је све омогућило да духовни развитак у Црној Гори тече у несразмери са економско-социјалним развитком, тј. да испред њега истрчава. Овде је деловало неколико фактора и околности, на које ћемо укратко указати.

Први фактор је значајно претходно духовно наслеђе, које почиње Љетописом Попа Дукљанина из XII века, настало у барском приморју и друге тековине које су иза тога уследиле. Штампарија настаје на фону те духовности и те културне традиције. Она је не само наставља него и подиже на квалитативно виши ниво.

Друга битна претпоставка била је духовна образованост и државничка далековидост Господара Ђурђа Црнојевића, о којој ће касније бити речи.

Трећа околност је недостатак црквених књига, које су непријатељи православља немилосрдно уништавали. На то је указао и сам Господар Ђурађ у Предговору „Октоиху“, истичући да га је „умаљање светих књига раздробљених и раздирањем од агарјанских чеда“ подстакло да штампа „Октоих“ са четири гласа. Пошто се та литература није могла ниоткуда добавити, морала се у самој земљи производити, а најбржи и најлакши пут била је штампарија новог типа, која ће је обезбеђивати.

Четврта претпоставка ободско-цетињске штампарије је дуготрајна и врло развијена скрипторска активност. У бројним манастирима, којис у постојали у разним деловима Зете, нарочито оним на обалама и острвљу Скадарског језера, затим у приморској области, као и у самом цетињском манастиру при крају владавине Ивана Црнојевића. Ово скриптаријско занатство представља својеврсну техничко-технолошку предспрему за појаву поменуте штампарије.

Појаву штампарије изазвала је и потреба тотализације самог црногорског друштвеног живота, тј. потреба да се духовном производњом поспешује и сам социјални и политички развитак. У том смислу, штампарија је представљала значајан фактор тотализације црногорске историје.

У оквиру фактора и околности који су допринели настанку штампарије, одлучујући фактор који је омогућио да духовни

развитак црногорског народа истрчи испред економско-социјалног био је субјективни фактор — Господар Црне Горе Ђурађ Црнојевић, који је схватио да, у осмишљавању времена и историјског кретања, треба резоновати са становишта развијених народа и да се у решавању битних проблема земље треба непосредно користити тековинама тих развијених народа. Овде треба истаћи да је Ђурађ био не само велики љубитељ књиге него и — за оно време — врло образован владар ренесансне инспирације и оријентације, и то је свакако допринело да он правилно вреднује значај оснивања штампарије и да се на том послу тако предано ангажује.

Ђурђа је — то се обично губи из вида, а то треба снажно нагласити — у овом подухвату подстицала његова супруга, венецијанска патрицијка Изабета Ерико, која је не само потицала из развијене духовне средине — из ренесансног духовног и културног миљеа, у коме је штампарство било врло развијено и где је постојао култ књиге, него и којој је духовност била неопходна, па чак и нужна коректура оскудног и ограниченог свакодневног живота у горштакким црногорским условима.

Овде свакако треба истаћи и улогу цетињске Митрополије и високог клера, који су били заинтересовани за оснивање штампарије и штампање црквених књига и који су овај подухват снажно подржали. Тако грандиозан подухват, као што је оснивање штампарије, могао је настати само заједничком снагом више фактора.

Ангажовање најумнијих црногорских снага и копча са развијеном венецијанском средином омогућили су да Црна Гора, превазиђе своје уске друштвено-историјске оквири и да се, у домену духовности, уздигне на ниво оновремене историје. То је, у основи, објашњење за наизглед необјашњив феномен тако раног настанка штампарије у малој, заосталој, горштаккој земљи.

II

После ових историјских и филозофско-историјских разматрања указаћемо на особености и значај ободско-цетињске штампарије.

Штампарија је, најпре, особена по условима у којима је настала — у време припрема снажне турске најезде на Црну Гору и непосредне опасности губљења државе и вере, самосталности и слободе народа, то јест у доба кад је јачање патриотске свести и борбеног духа народа било неопходно. У таквим околностима књига је била бојно оружје, а војевање књигом исто тако неминовно као и војевање мачем и кубуром.

Штампарија је специфична и по свом карактеру. Била је не само прва ћирилична типографија на словенском југу већ и прва државна штампарија у читавој Европи. Околност да ју је

инаугурисала и основала држава, а не црква ни нека корпорација, говори не само о културној мисли саме државе већ и о културној самосвести њеног господара и његових најближих сарадника.

Иако се технолошка особеност и особеност штампариије састоји у томе што је била са покретним словима и шта су та слова била ћирилична, ипак њена историјска суштина није технологија већ културни успон народа и његов духовни препород. Штампариија је у функцији издавања књига, дакле, духовне производње. У том смислу, она је веома моћно оруђе духовне еманципације црногорског народа.

Ободско-цетињска штампариија сведочи да су се њени оснивачи уздигли на ниво ренесансне формуле да је знање светлост и друштвена моћ и да зубља културе треба да обасјава делатност народа и да осветљава путеве његове историје. Она је израз и практична потврда свести, сазнања и уверења да рало и волови, да јатаган и кубура нису довољни за опстанак народа и развитак друштва и да материјалне снаге треба попуњавати духовном моћи — књигом, просветом и обрзовањем. Још више, она је израз и конкретан потврђивање убеђења да је културни и духовни развитак црногорског народа постао не само прворазредни задатак него и да је, истовремено, и битни услов целокупног развитка самог друштва.

Ободско-цетињска штамаприја је била најзначајније оруђе формирања црногорске самосвести и духовности. Посредством штампариије црногорски народ је не само изражавао и потврђивао свој духовни и културни идентитет и интегритет него их је употпуњавао и даље развијао. Захваљујући штампариији и њеној производњи, црногорски народ се од *по себи* уздигао на ниво *за себе*, то јест постизао свест о својој *самобитности* и својој историјској *вокацији*. На тај начин, тотализирајући оновремену црногорску историју, штампариија је знатно доприносила и менталној, духовној и културној тотализацији црногорског народа. Али, тиме се историјско место и улога ободско-цетињске штампариије не исцрпљују, јер она има и шире историјске димензије.

Ободско-цетињска штампариија није само израз и практична потврда тотализације оновремене црногорске историје — она је и копча те историје са европском културном и духовном историјом. Она црногорску историју чини саставним делом европске културне историје. Она остварује целину европског културног простора тог доба.

Величина и историјски значај културног подвига Господара Ђурђа Црнојевића и његове штампариије састоји се у томе што је он изведен у једној малој и неразвијеној, у правом смислу, горштакској земљи. Његова изузетна важност је, такође, у томе што се он збио, убрзо, то јест свега 38 година, после епохалног Гутенберговог открића. Најзад, његова историјска величина је и у томе што су Црногорци, у свом културном прегала-

штву и замаху, иза себе оставили многе знатно веће и развијеније словенске и друге европске земље.

Ако се изузму стари Грци, може се слободно рећи да у европској историји нема мање земље ни мањег народа који је направио већи културни подвиг од црногорског народа. А, он је тада бројао само — 30000 душа, збијених на 4.000 km² површине.

Ободско-цетињска штампарија представља епохални скок — може се слободно рећи „скок у небо“ — скок којим се прескачу фазе културног и духовног развитка и стаје у врхове европског културног сазвежђа.

За ову штампарију се може казати да није само грандиозна бразда црногорске културе већ и најдубља и најпоноснија бразда те културе.

Ободско-цетињска штампарија је и најмаркантнији репрезентант целокупне црногорске историје. Она је и непоновљива квинтесенција те историје. То је наша Ренесанса и наш велики допринос ширењу и афирмацији европске ренесансе, нарочито на јужнословенском тлу. Она је наша Модерна и наш свечани улазак у европску Модерну.

Са оснивањем штампарије и објављивањем низа значајних црквених списа, витештво мача, које је од раније красило Црногорце, употпуњено је витештвом пера и књиге. Витештво мача и пера јесте не само окосница него и типичан знак распознавања црногорске историје.

Уобичајено је било да се Црна Гора третира као српска Спарта, а Војводина као српска Атина. Међутим, оснивањем штампарије, Црна Гора је, одједном, постала — и једно и друго.

Ободско-цетињска штампарија је и својеврсни резиме црногорске историје. Она није само настала у време кад је требало мачем, пером и књигом бранити самобитност и самосталност црногорског народа, већ је и изгорела у тој светој мисији: њена слова послужила су за пушчане метке ради одбране престоног и слободарског Цетиња. И то остаје не само јединствен случај у историји него и вечни споменик витештва и јединства мача и пера црногорског народа.

III

Пошто је овај научни скуп посвећен „Октоиху“ потребно је говорити и о штампаним књигама, њиховом карактеру, типографским особеностима и њиховом значају.

Све књиге Црнојевића штампарије биле су богослужбене књиге, тојест књиге у којима се излаже садржај и редослед богослужења. Хронологија њиховог објављивања је следећа: „Октоих првогласник“ (глас I—IV) 1483—84; „Октоих петогласник“ (глас V—VIII) 1494; „Псалтир са последовањем“ 1495; „Молитве-

ник“ (Требник, или, на грчком, Еухологијум) вероватно 1495; „Четворојеванђеље“, по свој прилици 1495—96.

„Октоиху“ је, сасвим оправдано, припало привилеговано место, јер је он не само најкраћа него и најпотребнија, тојест најсвакодневнија црквена књига. То је књига намењена певници и појцима. Она садржи службе са измењивим молитвословљем и песме за богослужења седмичних дана. Ту су песме вечерја, јутрења и литургије. Поред тога, за недељне службе, „Октоих“ садржи и молитве малочечерња и полуноћнице. Има 8 гласова за 8 седмица и зато носи назив Осмогласник, тј. „Октоих“.

„Октоих“ је посебно значајан јер он даје шарм и духовност богослужењу.

Остале књиге заједно са „Октоихом“ обухватају цео универзум православне духовности и методологију богослужне праксе. Ту је суверено стручно изабрано не само оно што је примарно — „Октоих“, него и оно што са њим чини квинтесенцију доктрине и систем православне духовности.

Дискурс о објављеним књигама захтева и кратки осврт на рукодељнике, јер су они свој посао заиста обавили величанствено. Не мислимо само на превладавање огромних тешкоћа припремног рада — израде слова, матрица, пресе и самог штампања књига и потпуне, боље је рећи *монашке* преданости свом делу, него и на висок квалитет постигнутих резултата. За дивљење је не само њихова преданост раду и високи квалитет њиховог рада него и њихово осећање истинске среће да су свој посао обавили најбоље што су могли. Осећање истинске среће, у овом случају, је сасвим истинито јер се смисао њиховог живота и њиховог рукодејелисања *непосредно* подударају — служење вјери и слављењу хришћанских божанстава.

Црнојевића књиге су снажна афирмација источно-православне духовности.

Са становишта верске духовности оне су изузетно значајне јер су не само учвршћивале верска убеђења него су јачале и саму кохезију верника. То је било утолико значајније што је вера у том времену била најбитнији знак распознавања. Она је била идејни и духовни темељ државотворности. Она је обезбеђивала не само кохезију друштва него и постојаност народа у рвању са непријатељима и са тешкоћама. А црква је, као школа патриотизма и бранич битних интереса народа, била најзначајнија национална институција, па је штампарија, служећи вери и цркви, истовремено била у функцији развитка патриотске свести, хуманизма и моралне продужовљености. Народна песма није без разлога истакла: „Манастири, гусле и гудало / то је наше српство очувало“.

Иако су Црнојевића књиге религиозног карактера, њихова улога није само религиозна него и просветитељства у ширем смислу. Оне су не само шириле просвећеност него су је и квалитативно уздизале.

Црнојевића књиге су означиле и рађање једне нове духовности — литерано-уметничке духовности. Рукодјелисање Макарија, Пахомија и других актера штампарије није значило само обезбеђивање подударности слова, речи и значења, него и праву естетску објективацију високог ранга. Остварена је вишеструка, може се чак рећи тотална, хармонија — хармонија истог писма, исте висине слова, интервала између слова и између редова, тако да све чини изузетну естетску целину.

Књиге су висока естетска објективација не само по словима и редовима него још више по иницијалима, гравирама, заставицама и илустрацијама. Ту је дошла до пуног изражаја естетска инвенција и креација по законима лепоте. Овде је не само видљива копча са ренесансом него и тежња рукодјелника да досегну уметничке домете ренесансе. По својој лепоти књиге су — како је већ примећено — на европском тлу свог доба остале непревазиђене. Ово посебно важи за „Октоих“, за који је Шафарик с правом рекао да треба да буде узор лепог штампарства.

Црнојевића књиге су не само афирмисале етичке вредности православља него су и снажно подстицале и ширу хуманистичку духовност. Тако се у напомени у колофону „Псалтира“ истиче да је „ова књига наставник врлине... учитељ живота, извор сваког добротинства“.

Поменуте књиге су значајне не само за очување верске него и националне самобитности. Оне су у служби очувања матерњег језика, вере и нације, тј. најбитнијих егзистенцијалних вредности сваког народа. Оне су биле најзначајнији фактор његове друштвено-историјске и националне идентификације.

Црнојевића штампарија требало је да буде колевка универзума црногорске духовности. А, како је духовност највиши и најбитнији садржај културе, она је требало да буде и значајан фактор културног препорода црногорског народа. Али, ту значајну улогу она није одиграла јер је исувише кратко трајала, тојест непуне три године. Због све израженијих тежњи да се осамостали од Цариграда и тајних веза које је, у том циљу, успостављао са западним земљама, посебно са француским краљем Карлом VIII, Ђурађ Црнојевић је у јесен 1496. морао да напусти Црну Гору, што је означило и престанак рада саме штампарије.

Упркос врло кратком трајању, Црнојевића штампарија представља не само грандиозну вертикалу црногорске духовности него и непролазно сведочанство о нашој историјској самобитности, као и нашој способности да самостално обликујемо своју историју и да се уздигемо на ниво истрије свога времена.

IV

Ободско-цетињска штампарија представља и неугасиво огњиште црногорске духовности и инспиративно врело каснијих

великих културних прегнућа. Она не само да антиципира Његоша, већ и, практично, утире пут право ка Његошу. Иако нигде не говори о ободско-цетињској штампарији, Његош је, неоспорно, не само својеврсни изданак него и надарени настављач ободско-цетињске традиције.

Настављајући у новим условима традицију тотализације црногорске историје, коју је инаугурисао његов велики претходник господар Ђурађ Црнојевић, Његош је ту тотализацију не само концептуално употпунио и даље развио него је учинио и значајан корак у практичном остваривању тотализације животних елемената црногорског друштва. И, што је посебно значајно, он је ту тотализацију остваривао са нивоа свога времена и потпуно у духу захтева свога доба. Као и његов велики претходник, он се не само инспирисао културном Европом него је и практично тежио да јој се што више приближи. Занет ренесансном и, посебно, баконовском формулом и традицијом француског просветитељства да је знање светлост и моћна друштвена снага, Његош је енергично радио на томе да што више развија духовне снаге народа у смислу велике духовне традиције Запада. Он је будућност Црне Горе видео у садашњости развијених народа Запада.

Полазећи од тога да „без просвјештенија човјек ничим на чојка не личи“ Његош је 1834. године основао прву световну основну школу у Црној Гори. Истовремено, ради олакшавања школовања он установљава „благодјејаније“, шаље црногорске омладинце на школовање у Србију и Русију, формира библиотеке и др.

Попут великог претходника Ђурђа Црнојевића, Његош је био убеђен да је за духовни препород народа неопходна и штампарија, па ју је 1834. добавио из Русије. Наредне 1835. године он оснива и први црногорски часопис „Грлицу“, као жариште духовне и културне активности. Тако Његош не само на вишем нивоу тотализује црногорску историју него, попут свог великог претходника, Господара Ђурђа, духовни развитак поставља као полугу подстицања социјалног и економског развитка.

Да је Његош заиста ишао ренесансно-просветитељским стопама и да се у тотализовању црногорске историје инспирисао развијеним народима Запада сведоче и његови бројни текстови, од којих ћемо навести онај који нам се чини најкарактеристичнијим у том смислу. „Али каква ће ми још и ово бити радост када виђу моје отечество ће напредује у наукама и процвјетаву просвјештенијем и када га виђу да почне излијегати своје просвјештеније и вјерне синове, који ће га умјети бранити не само оружјем, него и пером умним, како што и други народи европејски такве људе рађају и умножавају их ко више може, јербо је премудро изречена ова ријеч: „*Просвјештеније свјет, а не просвјештеније тма*“.

Његош није само све радио да, као владар и мислилац, тотализује црногорску историју, него је својим „Горским вијенцем“ уздигао нову, грандиозну, вертикалу црногорске духовности.

V

Оснивањем штампарије Ђурађ Црнојевић и његови најближи сарадници су, у основи, адекватно осмислили историју — одупрети се отоманској најезди, очувати народну самобитност и духовни идентитет Црногораца и усавршавати духовне компоненте народног бића као претпоставке целокупног друштвеног развика.

Данас, петсто година после оснивања штампарије, дужност нам је да не само укажемо на историјски значај тог грандиозног чина него и да, попут Господара Ђурђа, осмислимо нашу садашњу историју и да одредимо своје место и улогу у тој историји.

Наша садашња национална, као и европска и светска историја, јесте време нове тотализације. Ово не само због краха једног друштвеног система који се сматрао историјском алтернативом — реалног социјализма, него и због тога што смо на раскршћу векова.

Шта је основни задатак тотализације у националним оквирима и на националном плану? Како треба да се одвија та тотализација и шта су основни задаци водећих субјеката те тотализације?

Тотализација треба да онемогућава сецесионизам, сепаратизам и затварање Црне Горе у своје уске националне оквире, јер је сецесионизам, по својој природи, негација тотализације, као отвореног и синхроног процеса. Осим тога, сецесионизам сужава друштвено-историјску, и посебно културну основу, чиме ограничавају залете и узлете. Он је не само дезинтегративан него води и прецењивању националног над општим и универзалним. На тај начин он онемогућава да тотализација буде интегративна и на нивоу свога времена.

Тотализација треба да одбаци и унионизам и унионистички интепризам, јер он води губљењу националних особености и губљењу духовног идентитета. Таква тотализација не само запоставља него и гуши посебно у име и у интересу општег.

Тотализација је *исправна* и историјски *прогресивна* само кад је *јединство појединачног, посебног и општег*.

На политичком плану, тотализација треба да значи превађавање уског страначког становишта и политикантске искључивости, и усклађивање страначког становишта са опште-националним. У ствари, тотализација је аутентична само ако се посебно и партикуларно усклађује са општим и ако се одвија у складу са општим, или, у интересу општег. Без тога не само не-

ма тотализације него настаје декомпозиција и инверзија конститутивних елемената друштвеног живота.

Тотализација треба да значи не само измену односа науке и политике у смислу ослобађања науке од доминације политике, него и афирмацију науке, као најбитнијег фактора духовног живота, и као главног арбитра у свим друштвеним питањима.

Тотализација треба да спречава стихијно формирање сталне вредности која, у таквом случају, увек иде на штету духовног. Она треба да снажно подстиче привредни развитак земље, као основе целокупног друштвеног развитка, али, и да спречава доминацију стихије економизма над друштвеним животом, као и реифицирање менталитета и поробљавања духа од стране материјално-економског фактора, јер такво поробљавање духа и других фактора не само онемогућава да тотализација буде хармонична него и сам дух спречава да се уздигне на ниво епохе.

Тотализација треба да се не само инспирише и посредује новом духовношћу нашег времена — демократијом, хуманизмом и универзализмом него и да ствара неопходне услове за нови тријумф црногорске духовности.

Ми смо мала и релативно сиромашна земља и на економском плану не можемо претицати велике земље и народе, ни уздизати грандиозније вертикале од оних које западни народи већ уздижу. Али, наше духовне потенције и духовне снаге нису нам омеђене нашим географским димензијама и економским развитком, јер живимо у ери мондијализма, тојест свеопште светске повезаности. Зато те духовне снаге треба подстицати и посредством њих се полетно уздизати. Ово утолико више што смо у великом заостатку за својом славном прошлошћу у овом домену.

Својим стваралачким генијем црногорски народ је — као што смо истакли — уздигао две грандиозне вертикале, којима је сасвим заслужено ушао у ризницу европске духовности и културе, — ободско-цетињску штампарију и Његошев „Горски вијенац“. Од тада време није било повољно да се уздигне и трећа културно-историјска вертикала, али и сам црногорски народ, на жалост, није правио потребне залете да то практично и постигне. Све што се у том дугом времену постигло на духовном и културном плану, ма колико било значајно, ипак је далеко испод споменутих светско-историјских вертикала. Зато сада, на прослави петстогодишњице прве грандиозне вертикале, уздизање треће величанствене вертикале треба поставити као прву тачку дневног реда садашње црногорске историје. Тек са трећом светско-историјском, културном, научном и духовном вертикалом, ме ћемо доказати да смо не само достојни наследници и следбеници наших великих претходника, већ и да смо на нивоу задатака нашег времена.

На интернационалном плану тотализација историје се већ одвија у знаку и у форми стварања новог светског поретка, ко-

ји под видом успостављања демократије, правде и стабилности артикулише свет према интересима најмоћнијих земаља Запада.

Тотализирајући светску историју, субјекти новог светског поретка не само показују тенденцију него и фактички настоје да православне Словене или интегришу у свој систем и подреде их својим глобалним интересима, или да их потисну на маргину историје. Словенски народи уопште, а његов православни део напосе, нису, на жалост, схватили прави смисао и стратешке циљеве новог светског поретка, ни правилно одредили свој однос према том поретку. Уместо очувања самосталности и самобитности, они се утркују да му се додворе, приближе и да се интегришу у њихове организације. Ово чак важи и за официјелну Русију, чија је политика неупоредиво више атлантска него словенска.

Русија треба да зна да је не само друге цивилизацијске оријентације у односу на католички запад него и да је исувише велика земља и моћна сила да би је актери новог светског поретка примили као равноправног партнера, јер би им нарушавала интерну равнотежу и потенцијално упрожавала јединство. А остале словенске земље морају имати на уму да су, без Русије, исувише мале и слабе да би се могле заштитити од новог светског поретка.

Оријентацијом на нови светски поредак, словенске земље и народи ће не само изгубити своју државно-политичку самосталност и духовну самобитност него ће — што је још горе — остати послушно оруђе остваривања туђих стратешких интереса, и то на властиту своју штету. Зато данас Словени, првенствено њихова матица Русија и остали православни Словени, треба да се обједињавају ради очувања своје самобитности и права на властиту историју, да се супротставе стварању новог светског поретка и да постану активисти једног битно новог светског поретка, тј. поретка који ће почивати на слободи и равноправности народа и људској универзалности. Здружени и окупљени око своје матице Русије, они треба да постану значајни субјект тотализације светске историје и да, са своје стране, допринесу да та тотализација буде истински демократска, хуманистичка и универзалистички егалитарна. Само тако они ће данас не само бити на нивоу савремене светске историје него ће и обезбедити достојно место у тој историји.